

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2025.36.23>
УДК 303 (477)

Дмитро ТОВМАШ

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії гуманітарних наук,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна

ORCID: 0000-0002-4576-0703

Email: tovmash@knu.ua

Ірина ГУЛЕЙКОВА

кандидат педагогічних наук, завідувач науково-дослідного відділу з історії книги та друкарства Х–
XXI ст., Музей книги і друкарства України, доцент кафедри дизайну, Український гуманітарний інсти-
тут, м. Буча, Україна

ORCID: 0009-0007-0201-7534

E-mail: ls201@ukr.net

ШЛЯХИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗБАГАЧЕННЯ МЕТОДОЛОГІЧНОГО АРСЕНАЛУ УКРАЇНОЗНАВСТВА

(Рецензія на монографію «Національне уявне як чинник соціальної інтеграції: Монографія. К.: Ін-
ститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, 2025. 398 с.)

Анотація. Монографія «Національне уявне як чинник соціальної інтеграції» містить цілий ряд теоретичних ідей і концептів, здатних стати в пригоді фахівцям із українознавства в осмисленні їхньої проблематики. Навіть тоді, коли ці концепти, на перший погляд, безпосередньо не пов'язані з соціальною реальністю сучасної України, існує «простір перспективи розвитку» для їхнього застосування. Адже у глобалізованому світі все взаємопов'язане не тільки зовнішніми сполуками, а й іманентними трендами, вимогами трансформаційних змін. У цьому контексті дослідження національного уявного набувають великого значення. Такі дослідження дозволяють вивчити і провести концептуалізацію впливів колективних уявлень, припущень, очікувань і звичаїв на становлення та розвиток політичних ідеологій, крім того, проаналізувати виникнення і трансформації національної ідентичності. Разом із тим на тлі поглиблення як у світі, так і в Україні соціального розшарування, регіоналізації та пожвавлення міграційних і переселенських процесів внаслідок як зовнішніх, так і внутрішніх причин особливе значення набуває сприяння відновленню порушених соціальних зв'язків. Таким чином національне уявне постає таким фактором, який – в усіх своїх вимірах і нюансах – впливає на розробку, легітимацію і реалізацію відповідних програм і стратегій розвитку.

Частина монографії містить детальні огляди теорій і практик соціальної інтеграції в сучасному світі, трансформації національного уявного в умовах переходу до глобальної доби, інтегративного потенціалу т.зв. «світських релігій». Інша частина книги більше націлена не на перспективу, а на сьогоднішній день та певною мірою на прояснення минулого. Тут ідеться про реальне й уявне в національній свідомості і про використання соціально-історичної міфології тоталітарними системами для інтеграції національних спільнот навколо проєктів зовнішньої агресії та світового і регіонального панування.

Загалом монографія є професійною колективною працею та здатна збагатити методологічний арсенал українознавства.

Ключові слова: українознавчі студії, національне уявне, соціальна інтеграція, глобалізований світ, тоталітарна міфологія.

Dmytro TOVMASH

Ph.D. in philosophical sciences, Associate Professor, Associate Professor Department of Philosophy of the Humanities, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

Iryna HULEIKOVA

PhD of Science in Pedagogy,
Head of the Research Department of the History of Book and Printing of the X-XXI Century,
Museum of Book and Printing of Ukraine (Kyiv),
Associated Professor at the Design Department,
Ukrainian Institute of Arts and Sciences, Bucha, Ukraine

WAYS AND PROSPECTS OF ENRICHING THE METHODOLOGICAL ARSENAL OF UKRAINIAN STUDIES

(Review of the monograph "National Imaginary as a Factor of Social Integration: Monograph. Kyiv: G.S. Skovoroda Institute of Philosophy, NAS of Ukraine, 2025. 398 p.)

Abstract. The monograph "The National Imaginary as a Factor of Social Integration" contains a number of theoretical ideas and concepts that can be useful to specialists in Ukrainian studies in understanding their issues. Even when these concepts, at first glance, are not directly related to the social reality of modern Ukraine, there is a "space of development prospects" for their application. After all, in a globalized world, everything is interconnected not only by external connections, but also by immanent trends, the demands of transformational change. In this context, research into the national imaginary takes on great importance. Such studies allow us to study and conceptualize the influences of collective perceptions, assumptions, expectations, and customs on the formation and development of political ideologies, as well as to analyze the emergence and transformation of national identity. At the same time, against the backdrop of deepening social stratification, regionalization, and intensification of migration and resettlement processes both in the world and in Ukraine due to both external and internal reasons, promoting the restoration of broken social ties becomes of particular importance. Thus, the national imaginary appears as a factor that – in all its dimensions and nuances – influences the development, legitimization and implementation of relevant development programs and strategies.

Part of the monograph contains detailed reviews of theories and practices of social integration in the modern world, the transformation of the national imaginary in the context of the transition to the global era, the integrative potential of the so-called "secular religions". The other part of the book is more focused not on the future, but on the present and, to a certain extent, on clarifying the past. This is about the real and the imaginary in national consciousness and the use of socio-historical mythology by totalitarian systems to integrate national communities around projects of external aggression and global and regional domination.

Overall, the monograph is a professional collective work and is capable of enriching the methodological arsenal of Ukrainian studies.

Keywords: Ukrainian studies, national imaginary, social integration, globalized world, totalitarian mythology.

Зазвичай до царини українознавства відносять тексти, безпосередньо присвячені українським минушині чи сьогоденню, щонайбільше – аналізу ймовірних сценаріїв розвитку Української держави та української нації. У цьому смисловому просторі наразі напрацьований більш-менш усталений понятійно-категоріальний апарат, сформовані школи, окреслені гіпотези та концепції тощо. Теоретичний арсенал українознавства сьогодні чималий. Але при цьому, перебуваючи в розвитку, воно не може замикатися у собі, воно повинно абсорбувати й імплементувати найостанніші досягнення світової філософської та соціологічної думки, випробовувати та приймати (або не приймати) розроблені у західному, і далеко не тільки західному, а й у колишньому «третьому» світі ефективні понятійні конструкції, прагнути до збагачення свого методологічного арсеналу. Такі спроби вже робилися і робляться [1; 3; 5; 7; 9]. Утім, для когось, можливо, цей підхід буде виходом за межі українознавчих студій, а для когось, певен, потрібним і вчасним (власне, піонерським) дослідницьким дискурсом.

Монографія «Національне уявне як чинник соціальної інтеграції» [6], створена у відділі філософських проблем етносу та нації Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, у своїй переважній частині побудована саме так. Актуальність такого дослідження, на думку його авторів, полягає передусім у тому, що «дослідження національного уявного дозволяє концептуалізувати і дослідити вплив колективних уявлень, припущень й очікувань і звичаїв на

становлення та розвиток політичних ідеологій, проаналізувати виникнення і трансформації національної ідентичності тощо» [6, с. 9]. З іншого боку, на тлі поглиблення як у світі, так і в Україні соціального розшарування, регіоналізації та пошарування міграційних і переселенських процесів особливого значення набуває сприяння соціальній (ре)інтеграції та відновленню порушених соціальних зв'язків. Відтак національне уявне постає таким чинником, який впливає на розробку, легітимацію і реалізацію відповідних програм і стратегій розвитку.

У цій рецензії на меті ставиться не переказ усього змісту монографії, її інтелектуальних сюжетів (це неможливо та непотрібно), а виокремлення і зосередження на найголовнішому, найперспективнішому для подальших досліджень і найдискусійнішому, як на погляд рецензента.

Перший розділ монографії «Інтеграція суспільства та соціальна інтеграція: теорії і практики» написав завідувач відділу філософських проблем етносу та нації Володимир Фадєєв. Увага автора зосереджена на цілому блокові концептуальних питань, які він позначив так: «Метафори у пізнанні: деякі методологічні зауваження» – «Інтегроване суспільство або суспільство як окрема царина реальності» – «Форми інтеграції: навколо структурного функціоналізму» – «У напрямі емерджентності: теорія структурації та морфогенетичний підхід» – «Мережі, асамбляжі та соціальна інтеграція». Цей розділ є справжнім компендіумом уявлень про соціальну інтеграцію, починаючи з праць класиків соціальної теорії (Е. Дюркгайм, Ф. Тьоніс, Т. Парсонс

та ін.) і закінчуючи новітніми соціально-теоретичними розробками (Е. Гідденс, М. Арчер, Б. Латур та ін.). Становлення і розвиток соціальних дисциплін упродовж останніх двох століть ґрунтувалося на використанні образів, що сьогодні прийнято називати метафоричними, зазначає В. Фадєєв, тоді як самі соціальні теоретики ці образи здебільшого сприймали як відображення дійсного стану речей, їх не вважали лише засобами концептуалізації. «...Соціальні дисципліни та соціальна практика завжди перебували у відносинах взаємообміну концептами, тому не дивно, що явний чи прихований вплив соціальних теорій відчувався впродовж всієї доби національного будівництва у країнах Заходу та згодом і поза їхніми межами» [6, с. 17]. Самі дослідники не стояли осторонь вирішення наявних соціальних питань, а часто виступали як заангажовані інтелектуали, що застосовували свої методи аналізу для винайдення шляхів розв'язання суспільних проблем. «Своєю чергою, для політичних лідерів соціально-теоретичні новації ставали ґрунтом для удосконалення власних політичних програм, реалізація яких виявлялися своєрідною апробацією відповідних теоретичних тверджень» [6, с. 18]. На думку В. Фадєєва, зараз розвиток соціальних дисциплін розглядається як процес винайдення, використання, критичного перегляду та заміни базових метафор, пов'язаних із соціо-історичним контекстом. «Визначальною особливістю модерної доби стало поступове конституювання понять «суспільство», «нація», «державна» передусім на основі просторової метафори регіону – ареалу, навколо якого розташовані взаємопов'язані об'єкти, що відмежовані від інших регіонів кордонами» [6, с. 92]. Образ національної держави як немовби індивідуального суб'єкта, що діє на міжнародній арені та вступає у взаємини з подібними суб'єктами-державами, стверджує автор, посилював завдяки субстанціалізації та персоніфікації потугу тодішніх концептів-метафор. «...Метафора регіону відіграє принципову роль у концептуалізації національних держав, репрезентуючи останні як певні матеріальні, просторово визначені кордонами цілісності – носії колективного суверенітету» [6, с. 92]. Надалі виник єдиний глобальний порядок, уособлений наднаціональними інституціями та міжнародними організаціями. На противагу суспільству-регіону глобалізація заснована на метафорах мережі, потоків та плинних середовищ, що перебувають у постійному русі під впливом численних чинників, серед яких, мабуть, найвпливовішим стало поширення інноваційних технологій у сфері інформаційних комунікацій та транспорту. Це уможливило виникнення мережі транслокальних комунікацій, що сьогодні охоплюють усю планету. Уявлення про суспільство як усеохоплювальне ціле, здатне самостійно забезпечувати власне відтворення, відійшли у минуле, поступаючись поглядам, що наголошують на вже планетарній взаємозалежності та підпорядкованості локальностей глобальним функціональним зв'язкам, а міжнародний правовий порядок підважив цілісність

і суверенність національних правових зразків. Чи так це насправді? Судити читачам.

Наступний розділ – «Реальне та уявне в національній свідомості» – написаний доктором філософських наук Миколою Кисельовим й охоплює неабиякий масив філософських концепцій, від Античності до Постмодерну. Власне, цим оглядом концепцій розділ передусім і цікавий. У тексті здійснене уточнення семантики термінів уява, уявне, уявлення, які є компонентами єдиного герменевтичного кола. «Уявлення є продуктом уяви, формою розуміння певного знання, що спирається на попередній досвід» [6, с. 133]. Після з'ясування цього засадничого питання предметом авторської уваги стає специфіка трактування термінів уява й уявлення в часи Постмодерну, коли поширення набуває термін симулякр (фр. псевдоріч, пуста форма). «Симулякр не має онтологічного статусу, але іноді він стає у свідомості нашого сучасника реальнішим, ніж сама реальність» [6, с. 134]. Такі представники постмодерної філософії, як Ж. Бодрійяр, Ж. Дельоз, Ж. Батай стверджують, що симулякр являє собою поширену форму «нереальної реальності», призначення якої – компенсувати відсутність реальності справжньої. Адже сучасна людина відірвана від традиційних стійких структур, мешкає у штучному оточенні, яке видається справжнім і реальнішим за саму реальність. Тобто уявлення стає елементом семантичної гри (Й. Хойзинга), а симулякром може бути все. Загалом світ людини (природний і соціальний) є її (людини) уявленням, а отже феноменальним. При цьому уявлення не є дзеркальним відображенням чогось, не є його образом. Воно є «неперервною, незумовленою творчістю» (К. Косторіадіс). Звідси виникає потреба в «дешифруванні» текстів, подій і явищ (Ж. Деріда), в інтерпретації, герменевтичному аналізі (екзегетиці), що має поєднати знання і розуміння. Навіть фундаментальні наукові теорії не можуть сприйматися чимось завершеним та абсолютно об'єктивним (Ж. Бодрійяр, К. Поппер, М. Фуко). «Головним критерієм наукового знання стає вже не об'єктивність, а принципова можливість спростування будь-якого наукового твердження» [6, с. 138]. Далі в розділі робиться порівняльний аналіз уявлення у сферах природознавства та соціогуманітаристики, адже і там, і там навіть наукові реалії є продуктом уявлення.

Після загальнотеоретичної частини М. Кисельов переходить до аргументації важливості історичних уявлень в сучасних реаліях національної самоідентифікації та консолідації. У цій сфері, відзначає він, «феномен уявлення є ще більш складнішим і полісемантичним, аніж у природознавстві» [6, с. 141–142]. Автор розділу наголошує, що «нині в семантичному колі «етнос-нація-політична нація» створився складний і суперечливий клубок проблем» [6, с. 142]. З одного боку, в доволі фахових джерелах зустрічається міркування, що світ, в якому головними гравцями є нації, йде в минуле. Нація кваліфікується як виключно політичний феномен, а «етноцентризм» як атавізм, що шкодить сучасній політкоректності. Загалом нація

тракується як авітальне, штучне утворення. З іншого боку, «стверджується, що нації будуть завжди, попри активні процеси модернізації та глобалізації: «"деетнізація людства" неможлива» [6, с. 143].

При цьому, «хоча феномен націєтворення є процесом, а не чимось усталеним, важко погодитись із поширеними міркуваннями, що Україна належить до «недосформованих ідентичностей», – вважає М. Кисельов, – і що їй властиве «запізніле націєтворення». Навпаки, тут може йти мова про численні й системні спроби його деформації, які продовжуються до сьогодні» [6, с. 146]. Чи можна з цим погодитися? Очевидно, має йтися про певні репери: якщо порівнювати з англійцями чи голландцями – так, запізніле, проте якщо порівнювати з населенням Ботсвани чи навіть Македонії – ні.

У розділі згадана констатація С. Кримського, що за катастрофічністю українська історія нагадує долю біблійних народів. «Уявлення про екстремальні події в історичному минулому проявляють себе у «хитанні між хворобливою манією самоприниження та параноєю самозакоханості» (Ю. Липа). В українській національній самосвідомості дійсно є те й інше. Особливо вражає своєю драматичністю перше. Згадаймо лише Миколу Шлемкевича з його працею «Загублена українська людина»» [6, с. 149]. Автор розділу наголошує, що на противагу песимістичним міркуванням доречно згадати працю В. Січинського «Чужинці про Україну», де задокументовано позитивні враження про Україну «чужинців». Утім, виникає закономірне запитання: чому творця концепції «творчого націоналізму» Шлемкевича, одного з небагатьох українських мислителів, що прагнули реалістично осмислити шляхи та перспективи розвитку України після майбутнього відновлення її незалежності, ба більше: осмислити передумови («Перший ранок у незнаній столиці» й ін.), автор розділу зараховує до песимістів? Можливо, тому, що більшість творів Шлемкевича досі в Україні не надрукована і не введена в чинний дискурс? Утім, ось свідчення не «хворобливої манії самоприниження», а раціоналізму доктора філософії Шлемкевича: «Є ще й у нас самих внутрішній ворог нашого нормального розвитку. Це страх перед розумною організацією, що завсіди вимагає суворої дисципліни, ладу, а кожну людину ставить на своє місце. Таким ворогом нашого росту угору є бунтарські завороти з дороги, що раді б бачити нас завсіди в первіснім хаосі, а не в ясній і розумній формі. ...Для нас проповідь ірраціоналізму, моральної безкарности, розгону для розгону і чину для чину, байдуже чи розумні вони і доцільні, – для нас усе то велика небезпека і прикривка нехиті до розумних форм, що вимагають твердого зусилля і дисципліни» [4, с. 9]. А що стосується українських реалій і тверезого погляду на них, то це наразі представлене в українознавстві [2].

Отже, підсумовує М. Кисельов, уявлення є явищем універсальним і необхідним як підхід до реального, об'єктивного. Це є властивим як природознавству, так і соціогуманітарії. В соціальних науках

взаємодія уявного і реального є найскладнішою, бо тут найбільш виявляє себе «свавільність людського чинника» (К. Поппер).

У розділі «Інтегративний потенціал світських релігій та його межі» О. Кисельов розглядає питання про концепти світської, громадянської та політичної релігії. Використання цих термінів і відповідних концептів відчутно більше притаманне американській, аніж європейській загалом і українській зокрема дослідницькій практиці. Тим цікавішим для читачів монографії може стати знайомство з роллю цих концептів для осмислення тих чи інших суспільних процесів [Див. також: 1; 8].

Отже: автор розділу спершу спиняється на недоліках різних підходів до визначення релігії, серед яких есенціалізм, функціоналізм і родова подібність. І при цьому «коли ми говоримо про релігію, ми не маємо чіткого критерію що є релігією, а що нею не є» [6, с. 158]. На його думку, світські релігії жодним чином не відрізняються від «традиційних релігій» (буддизму, християнства чи синто), оскільки виконують ті самі соціальні та психологічні функції (функціоналізм) або мають набір характерних рис, які ми зазвичай приписуємо релігії (родова подібність). Більше того: «коли соціологи чи психологи трактують футбол чи рок-концерт як релігії, то йдеться не про метафори, а про подібність чи навіть ідентичність соціальних і психологічних функцій між ними та традиційними релігійними зібраннями» [6, с. 160]. У розділі описана концепція «нерелігійних релігій» італійського дослідника Е. Джентіле, який поділяє їх на два основні типи: громадянські релігії та політичні релігії. Основна відмінність між ними полягає у тому, як вони ставляться до традиційних релігій та як вирішують питання співвідношення між авторитетом і свободою, індивідом і державою. «Політичні релігії нетерпимі до індивідуальних свобод і претендують на ексклюзивність. Натомість громадянські релігії надають індивідові право не дотримуватися їхніх ціннісних і моральних приписів» [6, с. 164]. Вони існують паралельно з традиційними релігіями, не намагаючись їх замінити. Політичні релігії, навпаки, претендують на монополію в контролі над усіма аспектами життя людини. Аналіз марксизму як релігії здійснював ще Н. Бердяєв, який відзначав, що марксизм зайняв місце традиційних релігій у свідомості частини інтелігенції. Згодом, пише О. Кисельов, праці Леніна набули статусу священного писання, а комуністична партія стала «релігійною атеїстичною сектою», де філософські дискусії відбувалися під знаком ортодоксії та ересі. Радянська ідеологія, з одного боку була антирелігійною, а з іншого – виконувала релігійні функції.

Наразі Р. Белла стверджує, що громадянська релігія США включає набір символів, ритуалів та вірувань, які надають сакрального сенсу ключовим історичним подіям й особистостям, як-от Американська революція, Конституція США, перші президенти та батьки-засновники, особливо Джордж Вашингтон. Громадянська релігія США інтегрує національні свята, такі як День подяки та День незалежності, у що-

денне життя громадян, перетворюючи їх на ритуали, що зміцнюють національну єдність. У США власне релігія і політика тісно переплетені, створюючи своєрідний національний культ, що не залежить від конкретної релігійної традиції, але включає елементи, які спонукають громадян відчувати національну ідентичність і спільність. Щоправда, в українського читача одразу виникає запитання, а як це корелюється з реальним американським життям, особливо з масовими погромами та нищенням американських символів у 2020 році, а потім із багатьма наслідками виборів 2024 року?

Цікавим видається окреслення досліджень західними науковцями тоталітарних ідеологій і практик як різновидів політичної релігії. Є у розділі й огляд та аналіз сучасних концепцій громадянської релігії України. Проте нерозкритим залишається місце в цій картині ісламу, який завжди є не просто «класичною» релігією (другою за чисельністю), а й релігією політичною, більш чи менш радикальною, в цілому ряді випадків основою тоталітаризму.

Наступні два розділи монографії пов'язані з проблемами переходу до глобальності. У розділі «Національне уявне модерної доби та перехід до глобальності» В. Фадеев розглянув актуальні підходи до концептуалізації соціального і національного уявних та їхню роль у процесі становлення у модерну добу національної держави як домінуючої суспільно-політичної форми. Автор наголошує, що в різні часи «філософи, науковці та політичні діячі намагалися окреслити ціннісно-сміслові горизонти своєї доби, що мало відобразити способи сприйняття і осмислення світових подій і процесів та нормативні настанови, покликані обґрунтувати та/чи виправдати наміри і дії сучасників. У європейській гуманітарній традиції ці міркування набували вигляду опису духу часу (нім. *Zeitgeist*) (Гете, Гегель, Ясперс та ін.) або *народного духу* (нім. *Volkgeist*) (Монтеск'є, Гердер, Шлегель та ін.) [...]. Сьогодні своєрідним аналогом цих понять виступає концепт *соціального уявного*» [6, с. 202]. Соціальне уявне розуміють як свого роду загальне ціннісно-смісловне тло, на якому оприявнюються й оформлюються різні ідеологічні конструкції, або як репертуар, завдяки якому індивіди уявляють та осмислюють себе і навколишній світ. «В умовах становлення Модерного порядку соціальне уявне набуває нову якість і стає національним уявним» [6, с. 202]. Серед наявних концепцій соціального уявного особливої уваги, на думку В. Фадеева, заслуговують розвідки К. Касторіадіса, Ч. Тейлора, Б. Джессопа та ін. «Дослідження соціального уявного модерної доби безпосереднім чином торкається питання національного фрейму в осмисленні історичних і сучасних суспільно-політичних реалій» [6, с. 225]. Таким чином, «модерне соціальне уявне сприяє формуванню національної спільноти – народу, який ототожнює свою долю з певною державою та її інституціями. Національна єдність досягається завдяки уніфікації (політичній, економічній, культурній), що втілює в життя певну ідеологічну форму, масово індоктриновану та покладену в основу спільного

національного буття. При цьому національна ідеологія багато чого запозичує у домінуючій у попередні часи релігійній формі, перетворюючись таким чином на специфічну світську релігію, адже вона так само вдається до ідеалізації нації та сакралізації держави, вимагаючи від громадян відданості й навіть самопожертви» [6, с. 228].

По мірі виникнення і зміцнення наднаціональних інституцій, які поступово перебирають на себе функції і повноваження національних урядів, почали змінюватися погляди на роль і значення національної держави. «Неодмінною умовою окреслених процесів стало формування світового ринку, що після розпаду соціалістичного табору набув глобального поширення. Цінності споживання поступово відтіснили старі ідеологічні доктрини, переформатовуючи соціальне уявне за новим зразком. Тепер в центрі уваги опинилися питання переважно економічного ґатунку (економічне зростання, глобальні потоки товарів, трудова міграція, глобальні ланцюги творення вартості тощо)» [6, с. 233]. Глобальне уявне, просякнуте потоками образів, метафор, зображень, символів тощо, створює відчуття із «стислою» світу, пропонуючи спільні орієнтири для людей із різних куточків світу. Воно позначається на макроструктурах (над)національних об'єднань та на суб'єктивних поглядах й уподобаннях, сприяючи творенню нових ідентичностей, альтернативних локальним чи національним.

Утім, незрозуміло, чому формування світового ринку пов'язується з розпадом т.зв. «соціалістичного табору». Власне, «табір» припинив існування невдовзі після смерті Сталіна, наприкінці 1950-х, коли Албанія та Китай пішли своїми шляхами. Інші соціалістичні держави, включно з СРСР, включилися у світовий ринок у 1960-х, а особливо у 1970-х. Сам же світовий ринок сформувався у XIX столітті, а «перша глобальність» постала ще до Першої світової війни, тобто наприкінці XIX – на початку XX століття. Дж. М. Кейнс писав: «Мешканець Лондона міг замовити по телефону, попиваючи ранковий чай у ліжку, товари з усього світу у такій кількості, яку він вважав за потрібне, і спокійно чекати на їхню швидку доставку до свого порогу» [10]. То була реальна глобальність – спершу телеграф, який давав змогу з Лондона розмовляти наживо з Токіо, потім радіо («іскрове»), потім транскордонна телефонія, залізниця через континенти та швидкісні пароплави, відтак – вільний рух кваліфікованої робочої сили, міжнародні соціально-політичні організації, національна, а вслід за тим і водночас із тим – і всесвітня література. Потім цей ринок розпався (відновившись значною мірою після Другої світової війни), а глобальність зазнала кризи, не в останню чергу внаслідок постання тоталітарних держав з їхньою міфологією винятковості.

А разом із тим Енн Епплбом не випадково якраз після російського вторгнення у 2014 році до України зазначила, що замало включення у глобальні «потоки», тому «тільки люди, які відчувають якусь прихильність до свого суспільства – люди, які шанують свою

національну мову, літературу та історію, люди, які співають національних пісень і відтворюють національні легенди – будуть працювати від імені цього суспільства» [10].

А у розділі «Трансформація національного уявного за умов глобалізації» Ганна Носова задається питанням, чому і коли починається теоретизація уявного. Осмислення уявного, соціального та національного уявного – наслідок переосмислення модерну, постмодерну та глобалізації. Чому саме в цей період виникає та продовжується теоретизація цього терміну? Причина, на думку авторки, у втраті прийнятих підстав соціального, насамперед раціональних підстав, тож уявне виникає через неспроможність пояснити соціальне раціональним чи функціональним чином. Завершення модерну, пише Носова, породжує питання, що, власне, є реальністю і чи можливий взагалі її теоретичний опис. На тлі цього «виникають різноманітні постмодерні спроби переосмислення соціального – від заперечення, твердження про зникнення соціального загалом до його порятунку через радикальне переосмислення» [6, с. 249]. У новому теоретичному образі соціального життя первинної «ідеї суспільства» вже немає, соціальна матерія утворюється переплетінням повсякденних практик, а її відображення конструюється заново кожного разу. За таких умов і проблематизується уявне спільноті, яке стає об'єктом теоретизування.

Зрозуміло, в Оксфорді та Гарварді справді запанував постмодерн. А як у Детройті чи пригородах Лондону? Не кажучи про Йоганнесбург і Манілу. Можна залишити завдання побудови національної держави у минулому, але для Індії та Китаю – а це сумарно близько трьох мільярдів людей – таке завдання актуальне і нині, і в найближчому майбутньому. А щонайменше половина Росії за цілим комплексом ознак живе в домодерному світі. Якщо наука описує уявне, до того ж «унікальне», і не цікавиться «узагальненою» реальністю, то чи є вона після цього наукою? Втім, розділ Г. Носової детально описує погляди провідних західних науковців на національну проблематику та соціальне уявне в умовах глобалізації та того, що вважається постмодерном, а це цікаво навіть само по собі.

Останній шостий розділ монографії, написаний Сергієм Грабовським, зветься «Тоталітарна суспільно-історична міфологія у контексті проблем національної і соціальної інтеграції». Він звернений безпосередньо до тих викликів, перед якими опинилася українська інтелектуальна спільнота у зв'язку з «холодною» та «гарячою» війною, здійснюваною Російською Федерацією. Його підрозділи мають такі назви: «Авторитаризм, тоталітаризм і російська реальність» – «Останній советський міф»: відродження та звеличення» – «Блокадна міфологема. «Блокада Ленінграда», яка насправді тривала два тижні» – «Міфологема «Булгаковського Києва»: советський/російський неототалітаризм у дії». Вже з цих формулювань випливає, що автор застосовує (втім, він це декларує спеціально) підхід до проблем філософії історії, розроблений А. Дж. Тойнбі та С. Гантінго-

ном, коли концептуальні розробки «занурені» в конкретно-історичний матеріал, який сприймається як об'єктивна реальність, а не словесна гра. Автор розділу вважає, що в сучасному світі існують дуже специфічні уявлені спільноти. «Скажімо, т.зв. «палестинський народ» виник в уяві керівництва КГБ, потім був штучно створений чималими зусиллями спецслужб СРСР і деяких арабських держав [...], «придністровський народ» виник в уяві секретаріату ЦК КПСР і того ж таки КГБ, «народ Донбасу» був виплеканий спільними зусиллями ФСБ і РПЦ, до створення «народу Криму» доклав, крім усіх інших, чимало зусиль й уяви знаний советський філософ Валерій Сагатовський. А «русский мир» – хіба це не уявлена та відповідним чином сформована спільнота, але не *in vivo*, а *in vitro*?» [6, с. 299].

На думку С. Грабовського, у випадках такого ґатунку йдеться про «вироджений варіант» національних спільнот або ж їхню «перетворену форму», за М. Мамардашвілі. «Головне, що тут вимальовується – існування квазінаціональних спільнот, які мають риси й уявлених, й ідеологічних, і побудованих на ґрунті «заліза та крові», й обов'язково – потужної міфології. А разом із тим виникають під тоталітарним тиском також і такі квазінаціональні спільноти, як арійська та романська раси чи советський народ, цілком реальні, а водночас чимось ефемерні, розгнуті на основі певних ідеологічних проєктів, які зати́м перетворилися на соціально-міфологічні системи. Соціальна інтеграція в параметрах тоталітарних міфологічних комплексів виникає як вияв «найвищої справедливості», як «підсумок усієї попередньої історії» – «Ein Volk, ein Reich, ein Führer», «Народ и партия едины», «Путін – Росія!» тощо» [6, с. 300].

Головним теоретичним концептом, розробленим С. Грабовським у своєму розділі, є концепт тоталітарної соціально-історичної та соціально-політичної міфології як одного з головних чинників тоталітарної системи. А те, що проблема ця вельми актуальна, засвідчує хоча б наполегливе уникання понять «тоталітаризм» і «тоталітарна міфологія» багатьма українськими дослідниками, які ставлять поряд в ряд «авторитаріїв» Орбана і Путіна, в тому числі авторитетним у західній аудиторії Миколою Рябчуком [11]. А це істотно заважає розуміти небезпечні тренди сучасного світу.

Основою, на якій будується нинішня практика рашизму, є міфологема «Великої Перемоги», складові якої описані та проаналізовані у статті. Можна погодитися з її автором, що «дослідження цієї міфології, її засадничих рис, її ролі у консолідації й устійненні тоталітарних етнонаціональних спільнот видається важливим завданням філософії історії» [6, с. 301]. А от щодо висновку, що «тоталітаризм як такий можна ліквідувати, тільки знищивши тоталітарну державу. Не країну, а державу, але останнє не тотожно самій по собі державній владі, йдеться про всі інституції, як офіційні, так і напівофіційні, як «згори», так і «знизу» («державо-суспільство»), а також про значущі символи та соціально-міфологічні системи»

[6, с. 384], то тут можлива, більше того, потрібна дискусія.

Загалом монографія справляє позитивне враження і є професійною колективною працею. Її чи не найбільшим недоліком – як, утім, абсолютної більшості наукових видань – є відсутність літературного редагування, що виглядає зрозумілим у ситуації хронічного недофінансування НАНУ, проте не сприяє легкості засвоєння наведеного матеріалу читацькою аудиторією.

1. Геополітична суб'єктність України в контексті глобальних викликів: монографія / Грабовська Ірина, Грабовський Сергій та інш. К.: КНУТШ, Вид-во «Міленіум», 2024. 344 с.
2. Грабовська І. Пошуки шляхів та методів протистояння путінізму: українські реалії. *Українознавчий альманах*. Випуск 26, 2020. С. 45–51.
3. Грабовська Ірина. Чи зможе Україна перемогти Росію у війні майбутнього? *Українознавчий альманах*. Випуск 28. 2021. С. 133–135.
4. Микола Шлемкевич. Перший ранок у незнаній столиці. *Листи до приятелів*. Рік XV, ч. 171–172–173, книжки 7–8–9, 1967. New York. С. 1–9.
5. Мостяєв О., Грабовська І. Цивілізації, Європа, українство: історико-типологічний підхід / передм. І. Грабовської. К.: Міленіум, 2018. 324 с.
6. Національне уявне як чинник соціальної інтеграції: Монографія. К.: Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, 2025. 398 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1NQLPRjHAQm_Ufv3RqrOt341US8vYZQJc/view
7. Сучасне українство: цивілізаційні виклики та відповіді: монографія. 2-ге вид., доповн. Київ: Міленіум, 2019. 416 с.
8. Талько Тетяна. Неорелігії в Україні та проблеми міжконфесійної комунікації в контексті освітньо-виховного процесу. *Versus*, №1, 2016. С. 72–76.
9. Anne Elizabeth Applebaum. Nationalism Is Exactly What Ukraine Needs. Democracy fails when citizens don't believe their country is worth fighting for. URL: <https://www.anneapplebaum.com/2014/05/12/nationalism-is-exactly-what-ukraine-needs>
10. John Maynard Keynes. Global Man, Circa 1913. What was the heyday of the globalized economy of the early 20th century like? URL: <https://www.theglobalist.com/global-man-circa-1913/>
11. Mykola Riabchuk Saying 'no' to dictatorship: a Ukrainian perspective. URL: <https://platformraam.nl/artikelen/2831-saying-no-to-dictatorship>

References

1. *Neopolitychna sub'yektnist' Ukrayiny v konteksti hlobal'nykh vyklykiv: monohrafiya* [Geopolitical

subjectivity of Ukraine in the context of global challenges: monograph] /

- Hrabovs'ka Iryna, Hrabovs'kyi Serhiy ta insh. (2024). K.: KНUTSH, Vyd-vo «Milenium». 344 p. (in Ukrainian).
2. Hrabovs'ka I. (2020). *Poshuky shlyakhiv ta metodiv protystoyannya putinizmovi: ukrayins'ki realiyi* [Search for ways and methods of opposing Putinism: Ukrainian realities] *Ukrayinoznavchyy al'manakh*. Vypusk 26. Pp. 45–51. (in Ukrainian).
3. Hrabovs'ka Iryna. (2021). *Chy zmozhe Ukrayina peremohty Rosiyu u viyni maybutn'oho?* [Will Ukraine be able to defeat Russia in the war of the future?]. *Ukrayinoznavchyy al'manakh*. Vypusk 28. Pp. 133–135. (in Ukrainian).
4. Mykola Shlemkevych. (1967). *Pershyy ranok u neznanii stolitsi* [The first morning in an unknown capital]. *Lysty do pryateliv*. Rik XV, ch. 171–172–173, knyzhky 7–8–9. New York. Pp. 1–9. (in Ukrainian).
5. Mostyayev O., Grabovska I. (2018). *Tsyvilizatsiyi, Yevropa, ukrayinstvo: istoryko-typolohichnyy pidkhid* [Civilizations, Europe, Ukrainians: a historical and typological approach] / peredm. I. Hrabovs'koyi. K.: Milenium. 324 p. (in Ukrainian).
6. *Natsional'ne uyavne yak chynnyk sotsial'noyi intehtratsiyi: Monohrafiya* [National imaginary as a factor of social integration: Monograph.]. (2025). K.: Instytut filosofiyi imeni H.S. Skovorody NAN Ukrayiny. 398 p. URL: https://drive.google.com/file/d/1NQLPRjHAQm_Ufv3RqrOt341US8vYZQJc/view (in Ukrainian).
7. *Suchasne ukrayinstvo: tsyvilizatsiyini vyklyky ta vidpovidi: monohrafiya* [Modern Ukrainians: civilizational challenges and answers: monograph]. (2019). 2-he vyd., dopovn. Kyiv: Milenium. 416 p. (in Ukrainian).
8. Tal'ko Tetyana. (2016). *Neoreligiyi v Ukrayini ta problemy mizhkonfesijnoyi komunikaciyi v konteksti osvith'o-vy'xovnogo procesu* [Neoreligions in Ukraine and problems of interfaith communication in the context of the educational process]. *Versus*. №1. Pp. 72–76. (in Ukrainian).
9. Anne Elizabeth Applebaum. Nationalism Is Exactly What Ukraine Needs. Democracy fails when citizens don't believe their country is worth fighting for. URL: <https://www.anneapplebaum.com/2014/05/12/nationalism-is-exactly-what-ukraine-needs>
10. John Maynard Keynes. Global Man, Circa 1913. What was the heyday of the globalized economy of the early 20th century like? URL: <https://www.theglobalist.com/global-man-circa-1913/>
11. Mykola Riabchuk Saying 'no' to dictatorship: a Ukrainian perspective. URL: <https://platformraam.nl/artikelen/2831-saying-no-to-dictatorship>

Наукове видання

УКРАЇНОЗНАВЧИЙ АЛЬМАНАХ

Випуск 36

Друкується за авторською редакцією

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.

Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Передрук статей та розміщення їх в Інтернеті може бути здійснено тільки з дозволу автора та відповідального редактора Українознавчого альманаху.

Підписано до друку 14.07.2025 р. Формат 60×84½. Папір офсетний.
Гарнітура Arial. Ум. друк. арк. 26,2. Обл.-вид. арк. 25,6. Замовлення № 21
Наклад 100 прим.

Видавництво «МІЛЕНІУМ» (Київ)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 535 від 19.07.2001 р.

Видавництво «МІЛЕНІУМ»

м. Київ, вул. Фрунзе, 60
Тел.: +38 (067) 849-34-60
+38 (044) 222-50-84

E-mail: milenium_ofis @ukr.net